

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ

В. М. Воловик

ЛАНДШАФТ – ОСНОВА РОЗВИТКУ ЕТНОСУ.

Оригінальність і різноманітність ландшафтів повинна розглядатись як одна з найважливіших ознак появи та розвитку етносу. Ще в 1922 р. Л.С. Берг висунув положення: "Географічний ландшафт впливає на організми примусово, змушуючи всі особини варіювати у визначеному напрямку, наскільки це допускає організація виду. Тундра, ліс, степ, пустеля, гори, водне середовище, життя на островах - усе це накладає особливий відбиток на організми. Ті види, що не в змозі пристосуватися, повинні переселитися в інший географічний ландшафт чи вимерти" [2].

Л.С. Берг, висунувши це положення, мав на увазі теорію еволюції усіх форм органічного світу. Але в такому широкому розумінні будь-яка теза не тільки може, але і неминуче повинна зустріти масу заперечень. Насамперед, неможливо виключити всі інші фактори, що впливають на еволюцію, наприклад, селекціонізм, кліматичні коливання загальнопланетарного масштабу тощо. Сьогодні підтверджується - еволюція культур у людей – процес, подібний структурно (але на іншому рівні), а відповідно, й аналогічний процесу біологічної еволюції.

Тому, для перевірки правильності твердження необхідно вибрати вид, модифікації якого були б точно локалізовані й датовані, а ландшафтні комплекси повинні бути досить точно вивченими як у просторі, так і в часі.

Поставленим вимогам відповідає, як не дивно, вид *Homo sapiens*, формою існування якого є стійкі колективи, названі етносами (народностями), під якими розуміють "колективи особин, що протиставляють себе всім іншим колективам" [6]. З одного боку, етноси взаємодіють зі специфічною формою руху - розвитком людства по спіралі, а з іншого, - через здобування їжі, - з біоценозом того ландшафту, у якому цей етнос утворився, тому що "люди в першу чергу повинні їсти, пити, мати житло і вдягатися" [Ф. Енгельс], а - все це вони отримують з ландшафтної сфери. Історія виду *Homo sapiens* відома протягом двох тисячоріч краще, ніж будь-якого іншого. Найбільш придатною областю дослідження є внутрішня частина Євразії, особливо чотирикутник лісостепових та степових ландшафтів, що тягнеться майже через весь континент, обмежений - з півночі ландшафтами тайги і вологих лісів, а з півдня - пустельними. Історія народів, що тут живуть, досить детально відома з V ст. до н.е. [8].

Становлення етнокультур відбувається в особливих місцезростаюваннях, визначення та дослідження яких вимагає глибокого знання природничої географії в зв'язку "ландшафт - етнос". Витоки етногенезу розташовані у тій хронологічній точці, коли почалась їхня взаємодія [1].

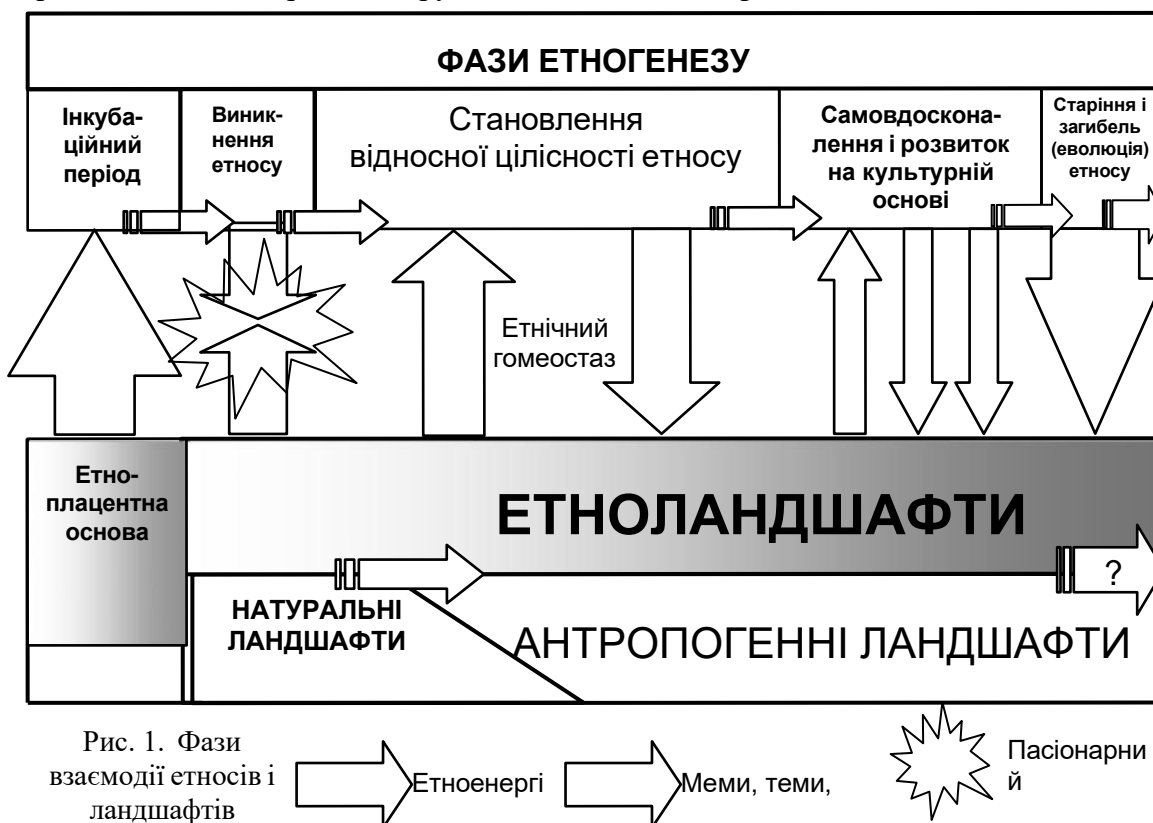
Всі етноси мають змішане походження і виникають епізодично, але утворившись у визначених географічних умовах, вони проходять різні фази етногенезу², від зародження аж до загибелі (або перетворення у "релікт"). Як

² Фаза етногенезу - сукупність рівнів пасіонарної напруги системи, кожний з яких при даному напрямку процесу етногенезу визначає панування в стереотипі поведінки єдиного для етносу.

вважав І. Варзар [4], його (етносу) формування відбувається за трьома середньотиповими фазами (з доповненнями автора – п'ять фаз) (рис. 1); Гумільов Л.М. [7] виділяв п'ять фаз.

1. Перша фаза *інкубаційного періоду* визначається відтинком часу підйому від моменту пасіонарного поштовху (початку генетичного дрейфу) до появи етносу як нової етнокультури і підрозділяється на два періоди:

- Інкубаційний період прихований (ІПП) - частина інкубаційного періоду, у якій зростання пасіонарної напруги не призводить до фіксації подій елементами етносу.
- Інкубаційний період явний (ІПЯ) - частина інкубаційного періоду, в якій зростання пасіонарної напруги вже викликає фіксацію подій, але ще не

призводить до етнічної дивергенції і появи нової етнокультури.

Одним з головних чинників для розвитку етноплацентної основи є принцип “пасіонарності”, що виражений через надлишкову енергію біологічного походження (етноенергію – авт.) і є необхідною умовою для виникнення будь-якого етносу. Джерелом її появи є комбінація натуральних ландшафтів, що освоюються етносами, і “ген пасіонарності” (присутній у кожній етнокультурі), який перебуває в постійному “пошуковій” умов для своєї реалізації. Збіг цих двох умов викликає пасіонарний поштовх (інколи еволюційний, інколи революційний), що породжує етнос [7,11].

Він (етнос) пристосовується до визначеного типу ландшафту в момент свого виникнення, а при міграції й розселенні, шукає собі регіон, що відповідає його звичкам. Наприклад, угри розселилися по лісах; тюрки і монголи - по степах; українці заселяли лісостепову й степову смуги, а також береги рік. Інколи

зустрічаються виключення з правила, але тільки в межах законного допуску. Характер культури етносу, що складається, визначається структурою та ресурсною наповненістю ландшафту (через його економічні можливості).

2. *Фаза виникнення етносу.* На певній етноплацентній основі можуть виникати [5]: а) для роду – геополітичне місце або вид ландшафтів (*етноландшафтів* – авт.); б) для народності – етнооюкумена (*тип етноландшафтів* – авт.), де відбувається синтез родів; в) для нації – культурний ареал (*клас етноландшафтів* – авт.).

У першій фазі відмінності між етносами виникають за рахунок великої різноманітності натуральних ландшафтів, а також місця їх поєднання. Тобто, попросту говорячи, "у народів є Батьківщина". А це значить, що поняття "етнос" не біологічне і не соціальне, а географічне (у тому контексті, що етноси є частковими системами у межах ландшафтної сфери). Ці системи нестабільні, - виникають і зникають за історичний час, і розрізняються між собою не расовими ознаками, і не мовою, і не ідеологією, а поведінковими стереотипами.

Звичайно, етноси з часом змінюють свої форми, але основний принцип їхнього зв'язку з ландшафтом залишається. Етногенез є насамперед процесом активної адаптації суспільства у середовищі - етнічному і природному, причому ландшафтне оточення змушує людей виробляти комплекси адаптивних навичок - етнічних стереотипів поведінки. Отже, неповторне сполучення натуральних ландшафтів, у якому склався той чи інший етнос, визначає його своєрідність - поведінкову і багато в чому навіть культурну. Таким чином, якщо ми хочемо скласти уявлення про етнос, нам потрібні ландшафтні, а лише потім етногеографічні дослідження, необхідні для виділення й вивчення місця його виникнення і розвитку.

3. Третьою фазою є *становлення відносної цілісності етносу* в своєму етноландшафтному оточенні, для неї характерний досить тривалий період етнічного гомеостазу³.

В ролі етносу виступає соціум як гетерогенна система, що приводить до висновку про його тотожність культурі [9]. Як відмічав К. Лоренц: "Культури в не меншій мірі, ніж види у тварин, представляють собою наслідкову інформацію, що саморозвивається органічним шляхом, надбану у процесі відбору" [15].

Природу процесу "видоутворення" культур можна пояснити наявністю вищезгаданого "гену пасіонарності". Замість цього можна застосувати термін "мем"⁴. Можна стверджувати, що послідовність мемів (з яких, як з цеглинок створюється підвалля етносу) закладено у етноплацентній основі будь-якого натурального ландшафту. Досліджуючи детальніше, можна відмітити, що блоки зі споріднених мемів об'єднуються у більш крупні категорії – теми [10]. Формування кожної з культур (а відповідно й етносу) відбувається в результаті різного поєднання мемів у теми, а у подальшому – сцени і драми (ритуали), які виступають "сценаріями" для розвитку етнокультури певного регіону.

³ *Етнічний гомеостаз* - стійкий стан етнічної системи, при якому коливання етноенергії - пасіонарності мають місце в обмежених межах, визначаючи рівновагу в етноландшафті й відсутність зміни фаз етногенезу.

⁴ Під мемом [14] розуміють матеріальну основу, виражену у позах, тоні голосу, жестах, рухах, кольорах, речовинах, ритмах, предметах, просторі, їжі, звичках; які рухаються у часі, просторі, енергетичному полі.

Безпосередньо на будь-який людський колектив впливає не ландшафтна сфера, а визначений ландшафт. З іншого боку, люди за історичну епоху видозмінили майже всі ландшафтні комплекси. Але різні етноси (наприклад, єгиптяни, монголи, шведи, українці тощо) робили це настільки по-різному, що конструктивніше розглядати їх вплив на ландшафти, а не людства в цілому. Тому можна розглядати природу як різноманіття натуральних ландшафтів, людство - як мозаїку етносів, а їхню взаємодію - як антропогенні ландшафти.

Більшість племен і народностей минулого пристосовувались до ландшафту, не намагаючись його змінити. Сюди можна віднести мисливців, рибалок, скотарів, збирачів, а також частину землеробських племен, що не застосовували штучного зрошення. Виключення складають народи, що практикували інтенсивне землеробство: єгиптяни, шумери, древні іранці й китайці. Вони пристосовували ландшафти до своїх потреб, що призвело до значних змін у їх структурі. Наприклад, розвиток землеробства в Китаї призвів до знищення лісів у долині р. Хуанхе, і до IV ст. до н.е. сухі центральноазіатські вітри засипали лесом дрібні річки і гумусний шар у провінції Шеньсі. Ліси у середній течії Хуанхе затримували потоки вітрів, що несли пісок з пустелі Хесі (на захід від хребта Алашань). Після винищення лісів пісок став досягати областей Центрального Китаю. Винахід залізної лопати дозволив у III ст. до н.е. створити зрошувальні канали з р. Цзінхе, але ріка поглиблювала своє русло, і канали висихали. Боротьба за воду скінчилася перемогою вітру - роботи з підтримки зрошувальної системи припинилися в XVIII ст. Це свідчить, про те, що антропогенні ландшафти впливають на етнос, так же як і натуральні.

Виключення, досить розповсюджене, складають етноси, не пов'язані зі своїм ландшафтом. Вони починають жити не за рахунок ресурсів ландшафтних комплексів, а за рахунок етносів-аборигенів, утворивши в їхньому середовищі колонії. Такі можливості до того дає насильство (у тім, на відносно недовгий час). Але оскільки наявність подібних етносів пов'язана з домінуванням історико-соціальних критеріїв, то немає необхідності зупинятися на аналізі цього явища, що не має прямого відношення до блоку "ландшафт-етнос". Достатньо буде при практичному вивченні внести відповідні поправки.

4. У четвертій фазі, *етноси розвиваються на власній культурній основі та самовдосконалюються*, набуваючи при цьому нового якісного стану. Окремі етноси зникають, а інші, завдяки "мутаціям" з'являються на світ.

В різних етнокультурах окремі етноси ландшафтних комплексів є домінуючими і найбільш стійкими, не зважаючи на розвиток соціуму, зміну формацій та технологій, а відповідно: "... якщо народ втрачає свою культурну специфіку, він перестає існувати як окремий самостійний етнос"[12]. Теоретично, можна стверджувати, що українці, пройшовши всі стадії розвитку етнокультури (мисливство, пасторалізм, агрокультура, глобалтех), так і залишились з домінуючим агрокультурним мемом. І як би не проходили визначені сцени та ритуали, у нас залишається пасіонарна "згадка" про "землю-годувальницю".

В етнокультурі третьої фази присутні два генетично різних шари [3]: а) історично більш ранній ("нижній"), що складається з отриманих домінуючих мемів з другої і третьої фаз; б) історично більш пізнього ("верхнього"), включаючого нові, сучасні елементи гену "пасіонарності".

Переживаючи еволюційно-революційні фази розвитку, етнос стає іншим,

де базисні меми, які є одночасно і ландшафтоформуючими, - є найбільш стабільними, стійкими; несуть головне етнічне навантаження, створюючи морфологічний каркас антропогенних ландшафтів, характерних для різних етноойкумен та культурних ареалів. Відповідно, ландшафтні комплекси, розташовані в межах визначеного геополітико-історичного регіону і формуються під впливом місцевої етнокультури можна назвати **етноландшафтами**.

Однак, якщо враховувати концепцію Л.М. Гумільова [7], вік існування кожного етносу лише 1000-1500 років, що визначається законом збереження енергії (пасіонарності). Беручи до уваги це положення, що виникнення українського етносу розпочалось з часів Київської Русі (IX-X ст.), можна стверджувати, що наша етнокультура знаходиться у кінцевій стадії розвитку.

5. *Фаза старіння і загибелі (або еволюції)*. Формування етноландшафтів може супроводжуватись тимчасовою або повною витратою інерції пасіонарного поштовху і зменшення кількості етноенергії до мінімуму, що призводить до зміни структури або деградації (руйнування) ландшафтів. У залежності від здатності самовідновлення етноенергії у ландшафтах регіону, етнос або гине, або продовжує розвиватись, але вже на якісно новому рівні.

Останню фазу можна прогнозувати, на основі сучасних теорій еволюції, де розвиток відбувається прямолінійно до появи людини і виникнення етносу, "дійшовши" до останньої фази етноландшафт може пройти [13]: а) "переворот" Кювье, із загибеллю соціуму і зміною у структурі ландшафтів; б) повне зникнення біотичного компоненту; в) "заморожування прогресу" етносу; г) пряму екстраполяцію (циклічний розвиток).

В усіх фаз простежується зворотна залежність між інтенсивністю потоків етноенергії і насиченістю її домінантними мемами та інформаційно-енергетичним полем (яке створюється етносом), змінюючи при цьому ландшафтну структуру: по мірі зменшення (виснаження) першої, збільшується вплив останньої (рис. 1).

Фазова концепція етногенезу дає можливість виявити механізми трансформації ландшафтних комплексів: від натуральних до власне антропогенних, простежити формування типологічних рядів етноландшафтів, а також прогнозувати їхній розвиток.

1. Алексеев В.П. Этногенез. – М.: Высшая школа, 1986. – 176 с.
2. Берг Л.С. Номогенез. - Пгр., 1922. - С. 180-181.
3. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – 411 с.
4. Варзар І. Етнічна антропология / Етнонаціональний розвиток України. – К., 1993. – С. 164-165.
5. Варзар І. Політична етнологія як наука. – К., 1994. – С. 128-133.
6. Гумилев Л.Н. По поводу предмета исторической географии. – Л.: Вестник ЛГУ, 1965. - Т. 18. - Вып.3. - С.112 - 120.
7. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л.: ЛГУ, 1989. – 495 с.
8. Л.Н. Гумилев. Этноландшафтные регионы Евразии за исторический период / Доклады на ежегодных чтениях памяти Л.С. Берга, VIII-XIV. - Л., 1968. - С. 118-134.
9. Етнос і соціум. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 12.
10. Каталог биосферы. – М.: Мысль, 1991. – С. 144-150.
11. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). – К.: Знання, 1998. – С. 23-24, 73.
12. Чебоксаров Н.Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых. – Советская этнография, 1967. - № 4. – С. 99.
13. Шкловский И.С. Вселенная, жизнь, разум. – М.: Наука, 1987. – 320 с.
14. Dawkin Richard, The Selfish Gene, 1976.
15. Lorenz Konrad Zacharias, Das sogenannte Bose, 1963, P. 15.